

Karády Viktor

SZEKULARIZÁCIÓ, SZEGREGÁCIÓ, ASSZIMILÁCIÓ

Felekezetek a magyar elemi iskolai piacon (1867–1946)

A hazai iskolai piac szerkezetét minden szinten (sokszor még a felsőoktatásban is) messzemenően az határozta meg a régi rendszerben – konkrétan az összes iskola 1948-as államosítása előtt –, hogy az intézmények tanulói kiválasztásában milyen vallási kritériumokat alkalmaztak, illetve, hogy a különböző felekezetű diákok milyen gyakran választották az illető intézményeket. Így vagy úgy a vallási és az ezzel is kapcsolatos réteg és regionális eredet szerinti szegregáció (saját iskolában való elkülönülés és a más vallásúak távtartása a saját iskoláktól) a magyar oktatási piacon a szocialista reformokig mindenütt jelentős szerepet játszott, habár ez a szerep az egymásra többé-kevésbé hierarchikusan épülő intézményhálózatokban igencsak egyenlőtlenül érvényesült. Ez főképp azért történt így, mert a felekezeti hatóságok részesevé is rendkívül egyenlőtlen volt az oktatás különböző szintjein és formáiban. Mielőtt tehát tulajdonképpen témánkra térhetnénk és az elemi iskolai piac viszonyait a fenti szempontokból tárgyalni kezdenénk, röviden vázolni kell a közületi és felekezeti szektorok képviseltettségi erőviszonyainak történelmi alakulását, és egyben elhelyezni az elemi iskolázás piacát az oktatási intézményhierarchia egészében. Ezekből a bevezető megjegyzésekből máris kitűnik, miért bír sajátos fontossággal az elemi iskolai piac rekrutációs szerkezetének vizsgálata.

NÉHÁNY SZERKEZETI ADOTTSÁG

Mindenekelőtt arra kell emlékeztetni, hogy a magyar iskolarendszer a nemzetállami modernizáció kezdetéig – Európában történelmileg meglehetősen egyedülállóan: az ország sokfelekezetű jellegének és a többségi vallási hatalom tulajdonképpeni *hiányának* folyamányaként – majdnem kizárólag (a felsőoktatás jórészeinek kivételével) felekezeti ellenőrzés alatt állt, és ennek megfelelően vallásilag *meg volt osztva*. 1867 előtt ugyanis nem működött közületi szervezésben sem középiskola, sem elemi iskola. Ezenkívül az egyházak még a korabeli elitképzésben oly fontos jogakadémiákat is kezükben tartották. Ez azonban, tudjuk, kivétel volt a felsőoktatás korábban kialakított állami monopóliumával szemben. Elemi és középszinten viszont az állam mindkét intézményhálózatot csak kívülről ellenőrizte, amennyiben működési körülményeiket törvényesen megszabta és olykor anyagilag is támogatta. A felekezeti iskolák fenntartását a megyék és a városok is segíthették, de maguk ilyeneket közvetlenül a kiegyezés előtt nem igazgattak. Ennek a rendszernek a következményei közé tartozott többek között az, hogy az iskolák oktatószemélyzete vagy legtöbbször egyenesen egyházi személy (mint a katolikus gimnáziumokban), vagy legalább az egyházak alkalmazottja (s mindenképp hívője) volt, és hogy az iskolák messzemenően saját felekezeti közönségük oktatási igényeinek kielégítésére voltak beállítva. A felekezeti szegregáció (a vallási elkülönülés és a más vallásúak kizárása) tehát az egész iskolarendszer általános rendező elveként működött, mely sok esetben (például a nemzeti kisebbségi intézményként fellépő szerb vagy román pravoszlávok, rutén vagy román görög katolikusok, erdélyi lutheránus szászok iskoláinál) a nyelvi–kulturális elszigetelődést is fokozta vagy fenntartotta.

Igaz, mindez alól voltak bizonyos kivételek, elsősorban a középiskolákban. A gimnáziummal nem rendelkező zsidókra és egyéb kisebb felekezeti csoportokra, valamint más vallási szórva-

nyokra nézve helyenként és helyileg a szegregáció nem vagy kevésbé érvényesült. Ezek és egyes nagyobb nemzetiségi felekezetek tagjainak (legkevésbé a zsidóknak) persze ugyanakkor valószínűleg erősen korlátozta nyilvános iskolázási keresletét a saját iskolahálózat – nevezetesen a saját gimnáziumok – hiánya vagy gyengesége. A katolikus és evangélikus szlovákoknak, a pravoszláv szerbeknek és románoknak, az uniátus¹ románoknak és ruténeknek éppúgy, mint a jiddisajkú zsidóknak, vagy a németnyelvű cipszereknek² akkulturációs nehézségekkel kellett megküzdeniük ahhoz, hogy a már 1843 előtt sok helyütt (a legalább részlegesen) elmagyarosított elitképzési rendszerben megállják helyüket. Sokuknak viszont 1849 után az átmeneti elnémetesítés jelentett hasonló korlátozást. Ilyen körülmények között például érthető, hogy az ortodox zsidóság széles felekezeti elitképző hálózata – a *jesívák* – számára a magyar középiskolázás aligha képviselt komoly konkurenciális erőt 1867 előtt, bár zsidók természetesen már ekkor is jártak (főképp a városokban) keresztény középiskolákba.

Mindez azonban gyors változásnak indult a kiegyezéssel megkezdődő iskolai reform és modernizáció során, mégpedig többfajta, eléggé eltérő okból.

Egyrészt a közületek ezután aktív iskolaalapító, illetve iskolákat működtető vállalkozókként jelentek meg az iskolai piacon vagy úgy, hogy az addig egyházi kezelésben lévő intézmények egy részét átvették, saját felügyeletük alá vonták vagy úgy, hogy a meglévő egyházi intézményhálózatot újabb, főleg állami és városi, ritkábban megyei iskolákkal egészítették ki. Ez a fejlődés elemi és középszinten egyaránt gyorsan megkezdődött az 1867-et követő (s kivételesen már az azt megelőző) években. Elemi szinten az erre vonatkozó indíttatást az Eötvös-féle 1868/18-as népiskolai törvény adta, amely többek között az iskola alapítás jogát hivatalosan is kiterjesztette mindenféle nem egyházi jogi személyre (mindenekelőtt magára az államra és a városokra), különféle társulatokra, sőt kvalifikált magánszemélyekre is. Ennek folytán az egyházi (főleg a római katolikus) iskolák egy részét, helyenként túlnyomó többségét egyszerűen «elközösítették». Jó példa erre Pest városa, melynek közgyűlése már 1868. december 17-én, néhány nappal a törvény kihirdetése után kimondta, hogy «a város iskolái többé nem róm. kath. felekezetiek, hanem községiek».³ A dualista korban nem volt ritka a középiskolák államosítása vagy 'elközösítése' sem, főleg akkor, amikor az egyházak nem voltak már képesek fenntartani intézményeiket. Előfordult az is, hogy egyházi iskolák (így például a híres szegedi piarista gimnázium) megtartva felekezeti jellegüket városi intézményi státuszt is nyertek a helyi hatóságok anyagi támogatása révén.

Ugyanakkor azonban a városok és az állam elkezdték saját elemi és középiskolai hálózatukat is kiépíteni, sokszor azért, hogy a felekezeti iskolahálózat helyi hiányait bepótolják, de nem egyszer ezekkel konkurálva is. Így az állam sok fontos iskolavárosban alapított gyakran (bár nem mindig) érettségit nyújtó reáliskolákat, esetenként gimnáziumokat, a meglévő egyházi kezelésben lévő gimnáziumok vagy algimnáziumok mellé.⁴ Elemi szinten a közületi szektor, – mint ez az 1. táblázatból is kitűnik – gyorsan szélesedett. 1907/08-ra az összes iskola közel negyede (22,5 százaléka),⁵ a trianoni Magyarországon 1929/30-ban már 29,3 százaléka⁶ volt közületi jellegű, bár ez a típus soha nem vált többségivé a régi rendszerben. Piaci részaránya csak az 1939–41 közötti területbővülésekkel nőtt

¹ Rómával egyesült s a pápa fennhatóságát elismerő, görög rítusú, keleti keresztények, a magyar vallási nomenklatúrában görög katolikusok.

² Szepességi németek v. szászok.

³ Ld.. *A magyar Szent Korona országai...* 29*.

⁴ A dualista korban is túl megmaradtak egyes 'nem teljes' gimnáziumok vagy reáliskolák (ún. 'algimnáziumok' vagy 'alreáliskolák'), melyek csak négy- vagy hatosztályos képzést biztosítottak. 1910/11-ben például még 24 'nem teljes' magyarul oktató gimnázium működött 141 nyolcosztályos, ún. 'főgimnázium' mellett. Ld. *MSÉ* 1911, 375–378.

⁵ Ld. *A Magyar Szent Korona országai...* 30*.

⁶ *MSÉ* 1930, 236.

meg jelentősen átmenetileg (egészen 48,4 százalékra 1942/43-ban⁷), hogy részesedése 1946/47-re visszaessen 32,1 százalékra (a «népiskolákban»), illetve 40,3 százalékra (a közben megalakuló «általános iskolákban»). Igaz azonban, hogy a közületi iskolák átlagosan a többinél nagyobbak voltak (s gyakran jobb felszereltségnek is örvendtek), így a tanuló közönségnek legtöbbször aránytalanul nagyobb részét foglalkoztatták. 1907/08-ban az elemisták 30⁸, 1929/30-ban 36 százaléké⁹, az 1938 utáni területnagybodási konjunktúrában már tényleges többsége (1941/42-ben 56%) járt közületi iskolába. A visszacsatolt területeken ugyanis a legtöbb, korábban egyházi iskola az 1919 utáni impériumváltás folyamán az utódállamok kezelésébe jutott, s a háborús átmenet éveiben ezt a közületi státuszt legtöbbször a magyar fennhatóság alatt is megőrizte. Az összeomlás után azonban e tekintetben 1946/47-re hanyatlás állt be, s a közületi szektor az általános államosítás előtti évben körülbelül csak intézményes részesedésének megfelelő arányú elemistát foglalkoztatott, vagyis a népiskolások 29 és az általános iskolások 42 százalékát¹⁰. Tendenciálisan mindenesetre az elemi iskolai (éppúgy, mint a középiskolai) piac lassú államosítása és az ezzel járó fokozatos szekularizációja 1867 óta a régi rendszer oktatási intézményhálójának strukturális jellemzőjévé vált.

A szekularizációs irányváltást valamelyest az elemi és középszinten a magániskolák, valamint egyéb nem felekezeti és nem közületileg alapított iskolák hálózata is erősítette. Az 1868-as népiskolai törvény – mint erre már történt utalás –, magánosoknak, illetve egyéb jogi személyeknek is megadta a lehetőséget elemi iskolák felállítására a törvény által megszabott keretek között és az állami inspekció kötelezettsége alatt. Indult is egy sor «magán jellegű», «társulati», «egyesületi», «érdekeltségi», sőt «külföldi» elemi iskola (s néhány középiskola). Ezek azonban sohasem tudtak a megfelelő intézményhálózatokban jelentősebb piaci részesedésre szert tenni. Mint az 1. és 2. táblázatok adatai is mutatják, e mindenképp marginális, bár a többieknél általában előnyösebb ellátottságú és felszereltségű elemi iskoláknak az érintett tanulóközönség 1-2 százalékánál többet nem sikerült lekötöniük. E kicsiny szektor tanulói főképp réteg szerint magas státuszú, viszonylag exkluzív kiválasztásával tűnt ki a többiek közül, mely minden bizonnyal az iskoláztatási költségekkel is összefüggött, miután az állam által egyre tömegesebben segélyezett elemi iskolák az 1908. évi 44. tc. értelmében, általánosságban ingyenessé váltak.¹¹ Az ingyenség alól azonban a kis magánszektor részlegesen kivételt képezett. Budapesten az egyesületi és magániskolák tanulóinak mintegy negyede még 1941/42-ben is teljes tandíjat fizetett. Így érthető, hogy közönségük jó része továbbra is a művelt s tehetősebb középosztály gyermekeiből rekrutálódott. Például Budapesten 1939/40-ben – korábbi időszakról nincs adat – a magán népiskolák tanulóinak nem kevesebb, mint 61 százaléka, az úgynevezett egyesületieknek 44 százaléka köz- és magántisztviselő vagy egyéb értelmiségi apától származott, szemben az összes fővárosi népiskolás mindössze 16 százalékaival.¹²

De a laicizálódás irányában hatott az 1867 után kiépülő újabb oktatási intézményhálózatok felügyeleti hatóságok szerinti összetétele is. Mint ismeretes, nem kevesebb, mint *négy teljesen újfajta iskolatípus* látott a dualista kor elején napvilágot s gazdagította a négy elemi népiskolai osztályt elvégző tanulónépség képzési választásainak palettáját. Azelőtt a negyedik elemi után

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

⁷ MSÉ 1943–1946, 256. Az elemi mindennapi iskolák adatai. Az újonnan visszaszerzett országrészekén domináns volt a közületi szektor. Így például a visszatért Kárpátalján 1941/42-ben a 657 elemiből mindössze 32 volt felekezeti jellegű s a többi főképp állami (620). MSÉ 1942, 209.

⁸ A magyar Szent Korona országai..., 65*.

⁹ MSÉ 1930, 241.

¹⁰ MSÉ 1943–1946, 257 és 259.

¹¹ 1905/06-ban az állam a felekezeti elemi iskoláknak csak 58 százalékának juttatott anyagi támogatást, míg 1909/10-ben 79 százalékuknak s 1914/15-ben már 84 százalékuknak. Ezeknek az állami szubvencióknak az összértéke (beleértve a községi iskoláknak nyújtottat is, de az államiak ellátását nem) 1905/06 és 1914/15 között 3,8 millió koronáról nem kevesebbre mint 18,9 millióra nőtt. (A MSÉ adatai.)

¹² A fiúiskolák adatai. Ld. BSÉ 1941, 602–603.

csak az 'ismétlő' vagy ún. 'gazdasági ismétlő' osztályokba léphettek azok, akiket szüleik nem a már elitképezdéknek számító gimnáziumokba vagy reáliskolákba küldtek. Az új iskolatípusokat a kb. 10–14 éves korosztálynak szánt iparos és kereskedőinas iskolák, a felső népiskolák, a polgári iskolák, valamint a legutóbbiakra épülő, s a 15–17 (később 15–18) éves korosztályt mozgósító felső kereskedelmi iskolák jelentették. Márpedig mindezek túlnyomóan állami vagy más közületi (főképp községi) fejlesztés eredményei voltak. 1910/11-ben például a közületi szektor majdnem az összes (96%) inasiskolásnak, a felső nép- és polgári iskolások 72 százalékának¹³ és a felső kereskedelmisták 70 százalékának¹⁴ biztosította képzését. Ezek az arányok a trianoni országban sem módosultak jelentősen, bár a felső népiskolák időközben megszűntek. 1934/35-ben például a polgári iskolák 66 százaléka volt közületi és 9 százaléka társulati vagy magán kezelésben.¹⁵ 1938/39-ben az 51 fiú és lány felső kereskedelmiből 39 közületi, 6 magán vagy társulati igazgatás alatt állt.¹⁶ Az államosítási trend tehát az újonnan bevezetett oktatási szinteken és formákban a hagyományos elemi és középiskoláztatásnál (ide tartozik az itt nem részletezett tanítóképzés is¹⁷) még sokkal erősebben érvényesült.

Éppen ezért – a közületi szektor dominanciája folytán, mely nem vagy csak kivételes történelmi konjunktúrában (felső és közép szinten a zsidótörvények érvényessége alatt) gyakorolt felvételi politikájában vallási jellegű megkülönböztetést (akkor is csak a zsidókkal szemben) – a felekezeti alapú szegregáció és iskolaválasztási stratégiák értelmezésére ezek az iskolatípusok nemigen alkalmasak. A szegregatív vagy szelektív beiskolázás fő terepét a régi rendszer végéig a felekezeti középiskolák és elemi népiskolák hálózata alkotta. Az előbbieket korábbi tanulmányaimban vettem ebből a szempontból górcső alá.¹⁸ Az utóbbiakat a továbbiakban kell közelebbről megvizsgáljunk.

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

A FELEKEZETSAJÁTOS ISKOLAVÁLASZTÁS 1919 ELŐTT

A kiegyezés körüli kiinduló helyzetben az elemisták iskolaválasztását messzemenően a saját felekezeti iskolák elérhetősége határozta meg. A nagyobb keresztény egyházak tagjai majdnem kizárólag – 1–7 százalék kivétellel – csak saját iskolába járatták gyermekeiket. A kevés kivétel túlnyomó része azonban szintén nem 'idegen' felekezet iskolájába iratkozott, hanem valamelyik 'közelálló' vagy egyenesen rokon felekezetébe. Így a regionális tömbjeiken kívül élő görög katolikusok a római katolikus iskolákba, s a protestánsok – különösen a kisebbségi evangélikusok, és az 1867-ben még statisztikailag meg sem különböztetett unitáriusok vagy baptisták – egymás iskoláiba. Ha a saját és 'rokon' felekezet iskoláiba járókat összevonjuk, a *nem* 'felekezetközeli' intézményt látogatók aránya már minden keresztény csoport gyerekeinél elenyésző szintre, másfél százalék alá esik. A

¹³ MSÉ 1911, 366–367.

¹⁴ 1911/12-re vonatkozó adat. MSÉ 1912, 188. A többi kereskedelmista jó része sem a (ötven közötti) három felekezeti iskolába, hanem további 23%-uk a 11 társulati és a 2 magán intézményben tanult. (Ld. uo.)

¹⁵ MSÉ 1935, 308. A polgári iskolák hálózatszerkezetének alakulására ld. Asztalos József régi, de gazdag társadalomstatisztikai összefoglalóját: Asztalos 1927.

¹⁶ MSÉ 1939, 188. A felső kereskedelmi hálózatának szerkezetére és az egyes intézetek alapítására nézve I. Schack – Vincze, 1930, különösen 354–361.

¹⁷ A tanítóképzésben a közületi szektor éppúgy megjelent, mint a hagyományos középiskolákban, de nemcsak, hogy nem jutott többségre, térhódítása ki is fulladt a régi rendszer végén. 1910/11-ben például a tanítóképzők diákjainak 42 százaléka s még a tanítónő-képzőknek is 24 százaléka állami intézetben tanult. (MSÉ 1911, 373–374.) A Trianoni országban 1937/38-ban azonban a végzős férfi tanítóknak már csak 33, a tanítónőknek mindössze 12 százaléka került ki állami képezdéből. (MSÉ 1938, 293.)

¹⁸ Ld. különösen a következő munkáimat: Karády 2000 és 2001 a (és az utóbbi könyv végén a szövegtől elkülönítetten közölt táblázati anyagot).

modernizáció kezdetén tehát az ‘önrekrutáció’ és a vallási elkülönülés az összes keresztény csoportnál teljesnek mondható.

Más volt már 1867-ben is a helyzet a zsidó felekezethez tartozókat illetően. A zsidó iskolarendszer egészeről nincsenek megközelítő adatok sem. A statisztikai adatgyűjtés ugyanis sohasem terjedt ki a hagyományos izraelita felekezeti iskolákra, mivel ezek nem voltak nyilvános jogállású intézmények.¹⁹ Ennek folytán nincsenek megbízható összeírások a korán ‘zugiskoláknak’ minősített, vallási elemi iskolai funkciókat betöltő, 4–10 éves fiúknak szánt *héderekre*, és az ennél idősebb fiúk és fiatal férfiak felső vallási képzését ellátó *jesivákra*. A hagyományos zsidó iskolahálózat terjedelmére nézve legfeljebb a századfordulós népszámlálásokban még elkülönített ‘talmudtanítók’ és egyéb tanárok számarányai nyújthatnak becslési alapot. Márpedig 1900-ban az 1227 zsidó férfi elemi iskolai tanító és 294 egyéb nyilvános iskolában alkalmazott zsidó férfi tanár mellett nem kevesebb, mint 932 talmudtanítót, 187 zsidó férfi ‘hitoktatót’ (e kategória 47 százalékát) és 989 zsidó férfi ‘nevelőt, korrepetitort’ (e kategória 68 százalékát) – mely utóbbiak között szintén meghúzódhattak *heder* vagy *jesiva* oktatók – regisztráltak a népszámláláson. A *héderekben* azonban oktathattak a feltűnően felduzzasztott hitközségi alkalmazotti gárda tagjai (891 zsidó férfi, a kategória 42 százaléka), és természetesen rabbik (658) és segéd rabbik (102) is.²⁰ E számok azt sugallják, hogy e korban még minden bizonnyal több ‘zugiskola’ működhetett az országban, mint nyilvános zsidó iskola, hiszen a zsidó elemi iskolai tanítók nem jelentéktelen része még számszerűen is valószínűsíthető módon nem zsidó iskolában, például a fővárosi községi elemikben oktatott.²¹ A feltevést csak megerősíti a hagyományörző ortodoxia korabeli többségi számereje a modern és asszimilációra beállított neológiával szemben a zsidó hitközségi hálózatban.²²

A 2. táblázatban jelzett zsidó iskolák mindenesetre II. József törvényhozása értelmében alapított nyilvános jogú zsidó elemik. Ezek számaránya 1867/68 felé 364 intézménnyel az összes iskola 2,6 százaléka, 1907/08-ban 455 intézménnyel az összes iskola 2,8 százaléka²³. Az izraelita felekezeti közönség egy jelentős része 1919-ig, ha idővel csökkenő arányban is, a hagyományos szektorhoz kötődött – sokkal kisebb volt, mint a zsidó tanköteleseké vagy tanulóké (1907/08-ban 49%²⁴). A nyilvános jogú zsidó iskolák száma helyileg, nevezetesen a keleti ortodoxia települési helyein, valójában végig elenyésző maradt, annyira, hogy a leghagyományosabb vármegyékben – pl. Máramarosban – ilyen iskolákat 1919 előtt nem is alapítottak.²⁵ Az ortodox gyerekek jó részének kimaradásával, (akik számára történelmileg később kezdődött, ha ugyan elkezdődött a *soá* előtt a kettős iskolázás gyakorlata – délelőtt a nyilvános iskolában, délután és vasárnap s esetleg már

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

¹⁹ Bányai Viktória kítűnő disszertációja, a korai magyar-zsidó iskolaügyre vonatkozó legalaposabb kutatás is csak futólag tesz említést a *héderek*ről. Ld. Bányai 2001.

²⁰ *Magyar statisztikai közlemények* 16, 44–48.

²¹ Így 1910-ben a budapesti elemi iskolai tanítók pontosan 20 százaléka volt zsidó (*Magyar statisztikai közlemények* 56, 750), míg ekkoriban (1907/8-as évi adat) mindössze 5 nyilvános elemi volt hitközségi kezelésben a 202 fővárosi elemiből (*Magyar statisztikai közlemények* 31, 218–219). Tudván, hogy a községi iskolák tanítószáma intézményenként mintegy háromszor nagyobb volt, mint a felekezetié (átlagosan 12,6 a községi iskolákban s csak 4,1 a felekezetiéiben), a zsidó tanítók nagy részének is községi (vagy esetleg magánjellegű) iskolákban kellett működnie. (Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve, ezután *BSE* 1909–1912, 382). Ha ezt az érvelést az országos számokra kiterjesztjük, azt lehet feltételeznünk, hogy az 1900-as években *még több volt* a talmudtanító s minden bizonnyal *heder* és más nem nyilvános talmudiskola is, mint egyéb nyilvános zsidó iskola és ilyenben oktató zsidó tanító.

²² Fejtő–Zeke 2000, 90.

²³ Ld. *A magyar Szent Korona országai...*, 27* és 30*.

²⁴ Uo., 65*.

²⁵ Ld. Erre nézve Karády 1997b, különösen 27–31 és Karády 1997a, különösen 262–263. A kiegyezés előtt még egy sor vármegyében nem is volt nyilvános zsidó elemi, így Hontban, Turócban, Zólyomban, Tornában, Ugocsában, Szolnokban, Krasznában, a Hajdúkerületben és Kővár-vidéken. Másutt, pl. Ungban (938 zsidó tankötelessel) vagy Szepesben (656 zsidó tankötelessel) csak egy-egy nyilvános zsidó iskola működött. Ld. Barsi 1868, 234–237.

hajnalban is a *talmud tórában*, a *héderben* vagy igen gyakran magánúton²⁶), a zsidó elemisták csoportosajátos arányai sokáig elmaradtak a többitől. A hivatalos statisztikák rendre kimutatták, hogy a zsidó tankötelesek egyes nagyobb vallásfelekezetnél *kisebb* százaléka szerepelt a nyilvános jogú iskolák tanulói között. Az elmaradás még a múlt század végén is jelentősnek bizonyult: 1895-ben a zsidó tanköteleseknek csak 80 százaléka járt elemibe, szemben a reformátusok 82, a katolikusok 87 vagy az evangélikusok 90 százalékaival.²⁷ A zsidó ortodoxia és a neológia sok vihart kavarázó lentéte az iskolai fronton egyértelműen objektíválódott, amennyiben a nyilvános jogú zsidó iskolák rendre csak neológ, mérsékelt hagyományos, vagy esetenként a ‘nyugati’ rabbinikus ortodoxiát követő (tehát *haszid* befolyástól mentes) hitközségekben alakultak. Ezek viszont iskoláikat a többiekénél jobban el tudták látni (pl. könyvtárakkal, szaktanítókkal, tanítói fizetéssel, osztálytermekkel, művelődési motivációval – ami az igazolatlan hiányzások és az ‘ismétlők’ minimális arányában is kifejeződött²⁸), annak ellenére – vagy talán éppen amiatt –, hogy tanulólétszámuk látványosan alacsonyabbnak bizonyult²⁹).

A zsidó elemik hálózatának itt vázolt szerkezete jórészt magyarázni engedi a zsidók iskolaválasztásának a kezdetektől fogva megjelenő sajátosságait. Sok helyütt nem volt nyilvános jogú zsidó iskola a közelben, vagy nem volt olyan könnyen elérhető az érdekelt felekezeti közönség számára, mint a keresztény felekezetek gyerekei számára a saját vagy ‘rokon’ iskolák. A zsidó tanulók sokszor mintegy ‘strukturális kényszerből’ csak keresztény iskolákban részesülhettek világi elemi képzésben, ha tanulmányi igényeiket a hagyományos felekezeti nevelés kötelekein kívül akarták kielégíteni. Így érthető, hogy már 1867/68-ban közel tizedük ‘idegen’ iskolába járt. Ráadásul a más iskolába járó zsidó tanulók közelebbi vizsgálata nem mutat ki részükről különösebb felekezeti preferenciát, leszámítva azt a tényt, hogy a zsidó tanulók elzárkóztak a kizárólag kisebbségi nyelveken oktató iskolák látogatásától, azaz inkább csak magyar vagy német iskolákba iratkoztak be. Ennek következtében pravoszláv iskolában egyáltalán nem találni ekkoriban zsidó tanulókat (mint ahogy más keresztényt is csak kivételes esetben³⁰), de az összes többiben igen. Legtöbbjük római katolikus (63%), református (23%) és evangélikus (9%) iskolákat látogatott.³¹ Ebben a megoszlásban pontosabb elemzés nélkül is jól kirajzolódnak azok az országos felekezeti és nemzetiségi erőviszonyok, – ezeket a felekezeti iskolák hálózatainak nagyságrendjei is jelzik –, melyek az asszimilációra kész zsidó tanulók szüleit iskolaválasztásukban vezethették.³²

Az eddigi utalások egyben arra a fontos tényre is rámutatnak, hogy a keresztény iskolák ritkán zárkóztak el zsidók felvételétől, legalábbis *sokkal kevésbé, mint más, nem ‘rokon’ keresztény tanulók*

²⁶ A fent jelzett számú ‘talmudtanító’ egy része minden bizonnyal magántanítóként (vagy így is) tevékenykedett.

²⁷ A számítás adatbázisára ld. *MSÉ* 1896, 417.

²⁸ Minderre nézve az objektívált adatokat l. *A magyar Szent Korona országai...*, 48*, 60*, 70*, 72*, 73*, 77*, 79*, 88*–89*. Ld. még újabban Karády 2002.

²⁹ 1907/08-ban csak 41 egy osztálytanítóra eső tanulóval, szemben a 62-es országos átlaggal. Ld. *A magyar Szent Korona országai...*, 50*. Ennek következtében a zsidó iskolákban az összes elemista 1,8 százalékát találni 1907/08-ban, de a tanerők 2,6 százalékát, míg az iskoláknak 2,8 százaléka tartozott zsidó hitközségekhez. Ld. uo. 60*. Mind a zsidó iskolák, mind a zsidó tanítók száma tehát a tanulósámhoz képest az átlagnál sokkal nagyobb volt.

³⁰ Összesen 34 más vallású járt ekkoriban görögkeleti iskolába a 39.591 pravoszláv tanuló mellett. Az összes között ez volt tehát a messze legzártabb felekezeti iskolahálózat. Ld. Barsi 1868, 38.

³¹ Ld. uo.

³² A katolikus dominancia itt minden bizonnyal annak terméke, hogy a római egyház iskolái a neológ zsidóság telephelyein – Nyugat- és Közép-Magyarországon valamint a Felvidéken – majdnem mindenütt elérhetőek voltak, míg a többi felekezeté sokkal kevésbé. Így értelmezhető főképp a reformátusok viszonylag gyenge általános képviseltettsége, hiszen a magyar reformáció a Tiszántúlon koncentráltódott, ahol a nyilvános iskolázást elutasító hagyománytisztelő zsidó ortodoxia is. Ugyanakkor a reformátusok aránytalan preferenciája az evangélikusokkal szemben azzal köthető össze, hogy iskoláik mind magyar nyelvűek voltak, míg ez ekkoriban az evangélikus iskolák kisebbségére állt csak – márpedig a zsidó asszimiláció fővonala elsősorban (ha e korban még nem is mindenütt egyértelműen) magyar irányultságú volt.

befogadásától. Ezt úgy lehet értelmezni, hogy a protestánsok és katolikusok, valamint a pravoszlávok és a 'nyugati' keresztények közötti rituális és társadalmi távolság, mely a múlt század második felében sok konfliktushelyzetet teremtett – különösen a vegyes házasságok engedélyezése és az ezekből született gyerekek 'elkeresztelése' révén –, a kölcsönös iskolai szegregációban is pregnáns kifejezést nyert. A zsidókkal való hitbeli idegenség persze sokkal radikálisabb volt, s ezt az antagónizmust a keresztény antijudaizmus hagyományos, majd az 1875 után zászlótbontó politikai antiszemitizmus újfajta ideológiai töltettel is ellátta. Zsidók és keresztények között azonban – talán éppen a szakadékként felfogott rituális távolság miatt – nem volt kompetíció. Ellenkezőleg, a zsidók iránti nyitottságot egyes egyházi hatóságok a térítési munka részének foghatták fel. A zsidók oldaláról pedig a keresztény iskolák látogatása az asszimilációs közeledés stratégiai lépésének számított, sőt a 'normális' társadalmi közegbe való felvétel és befogadás sokak által már a reformkor óta keresett aktusának. Ennek legitim voltát helyileg csak erősíthette a nyilvános zsidó iskola hiánya.

Mindenesetre ezek a viszonyok minden érdekelt számára megváltoztak a közületi iskolák fokozatos térhódításával, melynek a 2. táblázat már csak előrehaladott állapotát tükrözi, az elemi iskolai piac megosztásának a XX. század elejére kialakult helyzetének kapcsán. A saját vagy rokon iskolákban való elszigetelődés korábbi mértéke egyik csoport számára sem volt többé fenntartható. Hosszú távon tehát minden felekezetenél megfigyelhetők az iskolai szekularizáció folyamatai. Ezek azonban igencsak különböztek egymástól, nem beszélve arról, hogy a trianoni területcsonkulással az iskolai piac viszonyai gyökeresen átalakultak. Ennek következtében az 1919 előtti és utáni trendeket külön kell értelmeznünk.

A dualista korban háromfajta viselkedésminta bontakozik ki a 2. táblázat számaiból.

Az elsőre a legnagyobb és a viszonylag legszélesebb iskolai hálózattal rendelkező, ugyanakkor többségükben az 'uralkodó' (magyar vagy német) nemzetiségi klientúrára támaszkodó római katolikusok, reformátusok és evangélikusok nyújtanak kissé eltérő módon példát. Ezeknél az iskolai szekularizáció ugyan a század elejétől fokozatosan növekszik, de csak lassan, annyira, hogy a nagy többség 1918-ig saját iskolában marad. Az önszegregáció – talán paradox módon – az evangélikusoknál a legnagyobb, s marad fenn legerősebben (a tanulóközönség közel négyötöd részénél). Ennek okát valószínűleg a magyarországi Luther-követők regionális és nyelvi megosztottságában, illetve koncentrációjában kell keresni. A legalább harmadrészt német s másik harmadában szlovák lutheránusság jórészt regionális nyelvi tömbökben élt, melyekben a gyermekek saját iskolába járása a nyelvi alapkultúra reprodukcióját is biztosította, elzárva az érintetteket a majdnem kizárólag magyarul oktató állami vagy községi iskoláktól. Mindenesetre a három 'uralkodó' státusú keresztény felekezetnek az 1903/04 utáni évtizedben sikerült növelni saját iskoláinak nyers tanulószámát (a katolikus iskolák 1%-ot nyertek), vagy viszonylag csekély (a reformátusoknál 5%-os, az evangélikusoknál 6%-os) veszteséggel állni ellen a szekularizációs nyomásnak.

A második minta a 'kisebbségi' görög felekezetekre jellemző. Ezeknél a felekezeteknél az 'önképzés' a század elején még általános és jórészt (a pravoszlávoknál majdnem kizárólag) nem magyar egyházi iskolahálózat keretében zajlik. De a közületi iskolák térnyerése is sokkal gyorsabb itt, különösen a görög katolikusoknál, akiknél a közületi iskolákba járók aránya a század első évtizedeiben megduplázódott, míg a pravoszlávoknál több mint tíz százalékkal nőtt. Az uniátusok iskolai szukreszcenciájának 1903/04 és 1913/14 között teljesen a közületi iskolákba kellett kerülnie, de közel ugyanannyi család át is irányította gyermekeit egyházi iskolákból közületiekbe.³³ Nyers tanulószámaikat tekintve a görög katolikus és a pravoszláv iskolák egyaránt elvesztették korábbi közönségük 11–12 százalékát az 1903/04 utáni évtizedben majdnem teljesen a közületi szektor

³³ A két évszám közötti évtizedben az uniátus tanulók nyers száma nagyságrendileg az 1/B táblázat szerint 13.756-a nőtt, míg a közületi iskolákba járó uniátus tanulóké 26.636-ról 52.265-re emelkedett.

javára. Ezt a változást talán részben (bár bizonyosan nem teljesen) a Lex Apponyinak (1907) lehet tulajdonítani.³⁴ Errenézve azonban még hiányoznak az oknyomozó részletkutatások.³⁵

A harmadik mintát a kisebb protestáns szöványok és a zsidók testesítik meg, amennyiben a század elejétől fogva tanulók magasabb hányada járt közületi, mint saját iskolába, s ez a hányad egyre növekedett 1918-ig. Ezekre a csoportokra tehát egyértelműen az iskolai szekularizáció volt jellemző, lett légyen ez stratégiai vagy 'strukturális' okokból.

A zsidók és a protestánsok között ugyanis választóvonalat húz az a tény, hogy az előbbieknél széles, saját nyilvános jogú intézményhálózatuk volt, s emellett valószínűleg nagyságrendileg nem kisebb számú ortodox 'zugiskolájuk' is. Ezzel szemben a protestáns szöványok nem (baptisták) vagy alig (unitáriusok) rendelkeztek a XX. század elején saját iskolákkal. Tudjuk, hogy az utóbbiak a dualizmus korában egyenesen leépítették (vagy nem bírták fenntartani) korábban viszonylag nagyszámú s nagymúltú iskoláikat, láthatóan éppen azzal párhuzamosan, ahogy tanulók a közületi szektor intézményeibe iratkoztak át. 1870-ben még 103 unitárius iskola működött, igaz mind Erdélyben³⁶ (köztük 46 Udvarhely, 13 Maros és 9 Küküllő megyében). 1892-ben csak 50 maradt (ebből mindössze 14 Udvarhelyben, 14 Maros-Tordában és 8 Kis-Küküllőben)³⁷, 1910-re viszont már csak 34³⁸. A dualista korban ez volt az egyetlen felekezeti iskolahálózat, amely hasonlóan súlyos veszteségeket könyvelt el. A többiek iskoláinak száma a vizsgált negyven év alatt vagy stagnált (mint a római katolikusoké), vagy csak enyhén, egytized körüli nagyságrendben csökkent. (A legnagyobb veszteség (13,5% a reformátusokat érte.³⁹) Az unitáriusok és a baptisták szekularizációja egyenesen összefüggött tehát azzal, hogy tanulók sok helyütt (a baptisták mindenütt) 'idegen' iskolába kényszerültek elérhető saját intézmények híján. (Az iskolaszámok alakulására lásd az 1. táblázat összefoglaló adatait.) Feltűnő azonban, hogy a dualista korban mindkét protestáns szövány preferenciálisan a közületi szektorban iskolázta gyerekeit, és nem vagy legalább is csak szerény (az unitáriusok elenyésző) mértékben a közelálló protestáns iskolákban. Ha ugyan mindkét csoportnál feltételezhető bizonyos szekularizációs indíttatás, valószínűbb, hogy a közületi szektor előnyben részesítése gyakran a konkurenciális felekezeti prozelitizmus, térítői buzgalom elkerülését célozta. Elképzelhető, hogy ez a magyarázata (a 2/G táblázat szerint), annak a ténynek, hogy az unitáriusok – ha összességükben ritkán is –, gyakrabban küldték gyermekeiket katolikus vagy más 'idegen' felekezeti iskolákba, mint a hozzájuk a rituális és társadalmi térben közelálló református vagy evangélikus iskolákba.

Láthatóan más volt a zsidóság helyzete, amelynek nemcsak, hogy számos iskolája volt, de egyben bizonyíthatóan képes lett volna egy sokkal nagyobb hálózat kiépítésére és fenntartására is. Ez kiderül a fentebb idézett adatokból a zsidó elemik jobb anyagi dotációját illetően. Ugyanezt valószínűsíti

³⁴ Az 1907-es XXVIII. tc. kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását a nemzetiségi (nem magyar oktatási nyelvű) iskolákban, megszabva, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”.

³⁵ A két nemzetiségi egyház iskoláinak tanulószáma már 1903/04 és 1907/08 között is jelentősen csökkent, az unitáriusoké 121.057-ről 114.233-ra (azaz kerek 6 százalékkal), a pravoszlávoké 137.925-ről 133.582-re (tehát 3,3 százalékkal). A unitáriusoknál a 'veszteségnél' (6.824) jobban emelkedett a közületi iskolákban járók száma (7.339), míg a pravoszlávoknál a veszteség (4.343) a közületi iskolákban megjelenő hittársak többletét (2.407) erősen meghaladta. Ld. *MSÉ* 1904, 364., uo. 1908, 349. A szekularizációs (s minden bizonnyal asszimilációs) indíttatású átáramlás a közületi szektorba tehát a jórészt ruszin és román unitáriusoknál már a Lex Apponyi előtt is erős volt, míg a román és szerb többségű pravoszlávoknál (talán a szerbek határozottabb ellenállása folytán) ez a trend ekkor még jóval gyengébben érvényesült.

³⁶ L. *A kir. vallás és közoktatásügyi miniszter jelentése a kormánynak az 1870-es évről*, Budapest, 1871, 374.

³⁷ L. *MSÉ* 1993, 308.

³⁸ L. *MSÉ* 1911, 348.

³⁹ Uo. Valójában 1892-ig a reformátusok kivételével minden felekezeti iskolahálózat nőtt, a mennyiségi csökkenés csak azután állt be.

az a tény is, hogy a zsidó iskolák tanulói 1908 előtt a többenél sokkal magasabb arányban voltak tandíjkötelezettek és átlagosan jelentősen nagyobb összegű tandíjat fizettek. 1905/06-ban a zsidó elemisták 72,5 százalékának volt tandíja a felekezeti iskolások 42 százalékos átlagával szemben. A fizetők beiratkozási díj átalánya ekkoriban 112 forint, szemben a 71 forintos felekezeti átlaggal, míg tandíjátlaguk 22 korona, szemben a mindössze 3 koronás felekezeti átlaggal.⁴⁰ Így, ha ugyan számos tandíjmentes is akadt a zsidó iskolákban, ezek legtöbbszörében (95%) fejenként átlagosan legalább 10 korona (vagy ennél több) tandíjat szedtek, míg ugyanez csak a felekezeti iskolák 8 százalékánál fordult elő.⁴¹ A zsidó hitközségek tehát semmiképpen nem anyagi kényszerből redukálták, illetve tartották többé-kevésbé szinten iskoláik számát, ahelyett, hogy tanulóik számához igazítva megemelték volna. Sokkal inkább azért, mert potenciális iskolai közönségük tömegesen az 'elvegyülést' biztosító közületi, valamint nemritkán (a 2./) táblázat szerint a dualista kor végén már 12%) az egyéb felekezeti, illetve – ugyan sokkal ritkábban, de a többi felekezetenél két-háromszor gyakrabban – az egyesületi és magánjellegű iskolákat választották. Közlebbi elemzéssel szorosabb összefüggést is meg lehet állapítani a zsidó iskolák alapításainak, illetve megszüntetésének ritmusa és az asszimilációs esélyek konjunkturális alakulása között. Az antiszemita feszültség korszakaiban nőtt a zsidó iskolák száma, míg a viszonyok enyhülésével inkább csökkent.⁴²

ISKOLAVÁLASZTÁS ÉS ISKOLAI SZEGREGÁCIÓ A TRIANONI ORSZÁGBAN

A dualista rendszer összeomlása érthetően az iskolai piac radikális lecsökkenéséhez és egyben szerkezeti átrendeződéséhez is vezetett. Mint az 1. táblázatból kitűnik, a trianoni országban egyes felekezeti iskolahálózatok gyakorlatilag megszűntek, vagy csak töredékeikben maradtak fenn (az unitáriusoké, a pravoszlávoké és a görög katolikusoké) – persze az érintett népességekkel egyetemben –, mások korábbi méretük harmada körüli szintre, vagy az alá csökkentek (az állami, az evangélikus, a zsidó és a társulati valamint a magán szektor). A viszonylag legkevesebb veszteséget a reformátusok szenvedték el, amennyiben korábbi iskolaszámuk minősített többségét (57%) megőrizték, míg a többi iskolafenntartó (így a katolikusok és a községek) szintén megtarthatták hálózatuk közel felét.

Az összeomlott korábbi iskolarendszer azonban 1919 után új fejlődésnek indult, melynek szám- szerű sajátosságait (ismét csak az 1. táblázat szerint) könnyen össze lehet foglalni. A régi rendszer utolsó negyedszázadában, 1946/47-ig az összes felekezeti iskolahálózat mennyiségileg stagnált vagy tovább gyengült, a római katolikus egyház iskoláinak kivételével, melyek száma 1925/26 és 1937/38 között 15 százalékkal nőtt. A közületi szektor azonban – mind az állami, mind a községi iskolákat illetően – ennél sokkal jelentősebb expanziót könyvelt el. Valószínűsíthetően jórészt a

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

⁴⁰ L. A magyar Szent Korona országai..., 85*.

⁴¹ Uo. 84*.

⁴² Így például 1868/69-ben, a kiegyezéssel eufória és az antiszemita agitáció kezdete előtti időben még csak 364 zsidó iskola működött. Tíz évvel később, az 1875 után meginduló zsidóellenes szervezkedés után már 447, 1881-ben, az antiszemita agitáció első tetőpontján 469 (miután 1880-ban megindították a hazai politikai antiszemitizmus első nagyhatású orgánumát a hírhedt *12 Rőpirat-ot*). Az 1882-83-as tiszaezslári rágalomper kiváltotta krízishelyzet első évében már 510 s második évében pedig 516 zsidó iskola volt. Az ezután következő évtizedben, mely alatt az 1884-es választáson 17 képviselővel a parlamentbe is bejutó antiszemita agitáció tisztavirágzását élte, történelmi csúcspontjára jutott a zsidó iskolák száma is, 1891-ben 578-cal. A következő, e szempontból békésebb évtizedekben sok zsidó iskola feloszlott, vagy átalakult községivé s így 1907/08-ra 455 intézménnyel a zsidó elemi hálózatának nagysága lesüllyedt a negyedszázaddal korábbi szintre, hogy aztán a dualista kor végéig még tovább ritkuljon (1914/15-ben már csak 371 intézettel). L. A magyar Szent Korona országai..., 27* és MSÉ éves adatai. Az iskolaalapítások pontos körülményeit érdemes lenne oknyomozó esettörténeti kutatásokkal is megvilágítani.

Klebelbsberg és utódai által folytatott aktív kultúrpolitika jegyében nem kisebb, mint 31–32 százalékos növekedéssel 1925/26 és 1937/38 között. Még gyorsabb (73%) volt ugyanakkor a társulati, valamint magán iskolák számának emelkedése. A trianoni országban tehát az iskolai szekularizáció dinamikusan fejlődött tovább, ugyanakkor azonban – hívei számának megfelelően – a legnagyobb iskolafenntartónak számító katolikus felekezeti hálózat bővülése sem állt le.

Az átmeneti területnagybodadások epizódszerűen módosították ezt a trendet az állami szektor hirtelen felduzzadásával (amennyiben a visszacsatolt országrészekben több helyütt majdnem teljes állami iskolai monopólium volt), valamint a felekezeti hálózatok minden bizonnyal népességáramlás erősödésével. Kivételt csak a zsidó hálózat képez e tekintetben: annak ellenére, hogy a zsidó népesség közel megduplázódott, alig 20 százalékkal emelkedett a hitközségek nyilvános jogú iskoláinak száma. Ezt egyrészt (főképp az északi és keleti részekben) a hagyományos képzési rendszer továbbélésével, másrészt, ezzel éppen ellentétesen (elsősorban a városokban), az elvilágiasodott zsidóság közületi iskolázási keresletének fejlődésével lehet magyarázni. Megjegyzendő, hogy az 1945-ös összeomlást követő (és az államosítást megelőző) évre csak az állami hálózat könyvelt el további számottevő (38 százalékos) növekedést 1937/38-hoz képest. Az államosítás tehát egy már gyorsan kibontakozó szekularizációs folyamatot általánosított, illetve zárt le, hiszen a közületi szektor ekkoriban már amúgy is az összes iskola 37 százalékát tartotta kézben (míg 1937/38-ban, ugyanazon a trianoni területen még csak 31 százalékát felügyelte).

A 2. táblázatból kiolvasható, hogy a keresztény felekezeti csoportok beiskolázási gyakorlata, bár igencsak egyenlőtlenül, de messzemenően követte a közületi iskoláknál bővülésével járó szekularizációs készletést, a zsidóké azonban egyáltalán nem.

A katolikus közönség reagált legkevésbé a közületi hálózat bővülésére, ami érthető, hiszen a saját hálózatuk is jelentősen kiszélesedett. Az állami iskolák katolikus közönségének aránya éppen olyan arányban nőtt (3–5 százalékkal 1920 és 1937/38, illetve 1946/47 között), ahogyan a katolikus iskolák száma csökkent. Ennek ellenére a római katolikus tanulónépesség többsége mindvégig saját iskolába járt (kivéve a második világháború alatti megnagyobbodott területen), annál inkább, mivel a 'rokon' uniátus felekezet igen kevés intézménnyel rendelkezett és a többi felekezet iskoláiba katolikusok ritkán kényszerültek. Nemigen akadtak ugyanis olyan települések, ahol csak protestáns vagy zsidó iskola lett volna, de katolikus nem. Ugyanakkor a katolikusok, habár összességüket tekintve marginálisan is, de a többi nagyobb vallási csoport tagjainál gyakrabban voltak jelen az egyesületi és a magán jellegű iskolákban.

Érdemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy az iskolai szekularizáció, ugyan mérsékelten, de még a világháborúk közötti 'reklerikalizálódás' éveiben is tovább fejlődött az immár abszolút többségben lévő, és saját iskolákkal is egyre jobban ellátott felekezetnél. Részleges budapesti adatainkból úgy tűnik, hogy a 'saját' iskoláztatás sikere leginkább a lányokat érintette⁴³, és valószínűleg a katolikus középosztály gyengébb nemének elvegyülését kívánta megakadályozni a községi iskolákat 'válogatás nélkül' megtöltő, 'hozzájuk nem valóznak' ítélt tanulóközönnyel⁴⁴ ('prolikkal', zsidókkal, protestánsokkal...). Mindennek tisztázására azonban további oknyomozó kutatások szükségesek.

⁴³ Feltűnő ugyanis, hogy a fővárosban, amelyre nézve nem- és vallássajátos beiskolázási adataink is vannak a különböző típusú iskolák közönségéről, egyedül a katolikusoknál tapasztalható, hogy felekezeti, azaz lényegileg 'saját' iskolába főképp csak lányok jártak, például 1925/26-ban 1.780-an mindössze 253 fiúval szemben, 1932/33-ban 1588-an 201 fiúval szemben, 1940/41-ben 1.496-an 284 fiúval szemben. (BSÉ adatai.)

⁴⁴ Az előző jegyzetben jelzett beiskolázási különbséget katolikus fiúk és lányok között pontosan megtalálható – negatív homológiával – a községi iskolák katolikus tanulói között, ahol nagyságrendileg a lányok száma mindig annyival maradt el a fiúké mögött, amennyivel többen voltak a lányok a felekezeti szektorban. Mindez a 3/B és 3/C táblázatok összehasonlításából is kiolvasható.

A két nagy protestáns felekezet iskolai szekularizációja sokkal gyorsabb ütemben folytatódott a világháborúk között, bár kissé eltérő 'szerkezeti' adottságok mellett. Az evangélikusok sokkal több iskolát (népességet is) vesztek az országcsönkítással, mint a reformátusok. Ennek az eltolódásnak is következménye, hogy 1920/21-ben 10 százalékkal több református tanuló járt 'saját' iskolába, mint a dualista kor végén, az evangélikusoknál éppen fordítva, valamivel kevesebb. Ezek után azonban a közönség fokozatos átírányulása a közületi szektorba mindkét csoportnál tovább folytatódott, s az evangélikusoknál kifejezetten felgyorsult. A 'saját' és a közületi iskolahálózat közötti mozgásra itt is jellemző, hogy nagyjából ugyanannyi tanuló iratkozik át az utóbbiba, mint amennyit elveszít az előbbi. A végeredmény azonban csak annyiban tér el a katolikusok fejlődésmenetétől, hogy a protestánsok végülis kevésbé áramlottak át a közületi szektorba, amennyiben a 'saját' iskolát elhagyók gyakrabban mentek egymás iskoláiba (főképp itt is az evangélikusok), de a nem rokon – katolikus – szektorba is. Az államosítás előtti évben a reformátusoknak már több mint 6 százaléka, az evangélikusoknak nem kevesebb mint 13 százaléka járt más felekezet intézményébe. A protestánsok tehát *nyitottabb* és változatosabb iskolaválasztási stratégiával éltek, amelyre talán sokszor rá is voltak szorítva iskoláik szétszórtsága és (az evangélikusokat érintő) viszonylagos ritkaság folytán. Itt is figyelemreméltó folytonosság ragadható meg a trianoni területen a szekularizációs folyamatban a régi rendszer végéig, ami 1937/38 után is erőteljesen folytatódott.

A trianoni országban szórvánnyá zsugorodott görög katolikusok (uniátusok) és pravoszlávok (görögkeletiek) tulajdonképpen a protestánsokhoz hasonló fejlődési utat jártak be. Az iskolai szekularizáció náluk is erős volt az első világháború után, a második világegés alatt visszacsatolt területek hirtelen megnőtt népessége már majdnem teljesen közületi képzésben részesült. Náluk azonban, minden bizonnyal éppen szórványhelyzetüknél fogva (és a görögkeleti iskolák elenyésző száma miatt) a más felekezeti iskolák használata a többiekénél gyakrabban fordult elő, ahogy erről a 2/B és 2/F táblázat is tanúskodik. A diverzifikáció tehát nemcsak a közületi, hanem a többi vallási intézmények előnyére is történt, valószínűleg aszerint, hogy melyek voltak legkönnyebben elérhetőek az érdekeltek számára. Mindenesetre mindkét görög rítusú vallás híveinek csak kisebbsége került 1919 után saját iskolába.

A kisebb protestáns felekezetekre mindez fokozottan érvényes. Ezeket a dualista korban is a legerősebben jellemezte a szekuláris iskolaválasztás. A baptisták technikai és szerkezeti okokból nem jártak saját iskolába, hiszen nem fejlesztettek ki saját iskolahálózatot, az unitáriusok valószínűleg egyszerre preferencia és kényszerűség miatt ritkán kerültek saját nevelő intézménybe. A trianoni országban azonban mindkét csoport iskolai szekularizációja a korábnál alacsonyabb szintről indult tovább, s ez nagy statisztikai ingadozásokkal (hiszen csak néhány százas vagy ezres nagyságrendű szórványokról van szó) alakult úgy, hogy a korszak egésze alatt az érintett tanulók többsége közületi, egy kisebbsége pedig egyéb protestáns, illetve (az unitáriusok) katolikus intézményt látogatott. Itt is egy igen nyitott, szétszórt, semmiképp sem öniskolázási preferenciára épülő választási modellel érünk tehát tetten.

Mint legtöbbször, a zsidó iskolastratégia 1919 után is teljesen eltért a többitől, s ez nem meglepő a 'keresztény kurzus' kezdettől fogva antiszemita légkörében. Fentebb tárgyaltuk, hogy a zsidó választásokra 1919 előtt egyértelműen az iskolai asszimiláció volt jellemző annyira, hogy a dualista korban már az érdekelt tanulónépesség többsége a közületi iskolák padjait koptatta, míg egy jelentékeny kisebbség keresztény, egy kisebb csoport pedig társulati és magánjellegű iskolába járt. A továbbiakban a zsidó iskolválasztásokat azonban sajátos kettősség, az asszimiláns és a disszimiláns magatartás egyidejű terjedése jellemzi, legalábbis 1937/38-ig. Eddig ugyanis fennmarad, sőt bővül valamelyest, a keresztény és nem közületi iskolák iránti zsidó kereslet. Ugyanakkor azonban egyre többen járnak saját iskolába is, már a forradalmak utáni rendszerváltás kezdete óta. Tekintve, hogy a zsidóság a trianoni terület elcsatolásokkal iskoláinak még népességénél is magasabb hányadát

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

vesztette el (az 1. táblázat szerint⁴⁵), a saját iskolák közönségének hirtelen viszonylagos megnövekedése 1917/18 és 1920/21 között (2/J táblázat) leginkább csak a fehérterrorral súlyosbodó antiszemita krízishelyzetre való disszimiláns, 'bezárkózási' reakcióra adott válaszként értelmezhető. Ez viszont, okkal, nem veszthette el aktualitását, annyira, hogy 1937/38-ban már a zsidó tanulók közel fele járt saját intézménybe. Ezt a tendenciát csupán a bécsi döntések következményei módosították valamelyest, hiszen a visszacsatolt területek zsidó tanulónépességét is az állami iskolák magas arányban való látogatása jellemezte.

Az is érthető, hogy a háborús vargabetűs a népirtó nyilas rendszer összeomlása után, ami a kommunista asszimiláció kezdeti fázisát is jelentette, a túlélő üldözöttek gyerekeinek már észrevehetően nagyobb hányada fordult a közületi iskolák felé, azzal párhuzamosan, hogy szüleik közül is egyre többen találtak életpályát a közhivatal és a nómenklatúra berkeiben. Itt azonban fel kell figyelniünk egy paradoxonra. A zsidó iskolai kereslet növekedése 1946/48-ban (1937/38-hoz képest) a közületi iskolák iránt egyrészt nem volt masszív (7%), másrészt csak részben történt a 'saját' iskolázás kárára (3,5%). A zsidó kereslet a *soá* után elsősorban a keresztény iskoláktól fordult el. Ez utóbbi már a háború és a zsidótörvények éveiben bekövetkezett, annyira, hogy 1941/42 óta a zsidó tanulók *ritkábban* jártak más felekezet iskoláiba, mint 1937/38-ban (ahogy ezt az 1/J. táblázat mutatja), míg keresletük a 'saját' iskola iránt alig csökkent, s 1945 után is az érintett közönség közel felét mozgósította. Ez utóbbi azonban tovább minősítendő eredmény, hiszen az üldözések után a legtöbb zsidó elemi megszűnt (erre nézve ld. az 1. táblázatot). A 'saját' iskolázás szinten tartása ennek folytán csak többfajta, itt bővebben nem tárgyalható jelenség-köteggel magyarázható.

Időközben a beiskolázandó, *zsidó vallásúként* regisztrált gyerekek számát a tömeggyilkosságok tragikusan megtizedelték. De ugyanilyen irányba hatottak a borzalmakat követő kivándorlások, az 1938-ban kibontakozó, majd 1944-ben Budapesten abszolút történelmi csúcsertékét elérő, és az utána következő években (1948-ig bezárólag) továbbra is erőteljes kitérészi mozgalom.⁴⁶ Ráadásul a gyerekszám a zsidótörvények hat éve alatt a súlyosbodó demográfiai válsághelyzet, valamint a népirtás következtében megritkult. Hasonló hatásúnak bizonyult még az is, hogy a túlélő zsidóság túlnyomó része Budapesten koncentrálódott, ahol már a világháborúk között is jelentősen megnőtt a nyilvános jogú zsidó iskolák száma: ezek befogadóképessége a számszerűen lecsökkent igényeket immár bőven ki tudta elégíteni.⁴⁷

A magasszintű zsidó iskolai *disszimiláció* (elkülönülés) feltételei tehát Budapesten erőteljesen fennmaradtak a rendszerváltás utáni átmeneti időkben, ha vidéken már nem is. A fővároson kívüli zsidóság deportálása a legtöbb hitközség végleges pusztulását és a hitközségi intézmények jó részének, így az iskoláknak a megszűnését is maga után vonta.

⁴⁵ Az 1920-as népszámlálás szerint az izraelita vallású népesség az 1910-esnek 52 %-a volt, míg a zsidó nyilvános jogú iskoláknak csak mintegy 36 %-a maradt meg. Gonda 1992, 323–325.

⁴⁶ A zsidó felekezet elhagyásának a gyakoriságára vonatkozó becslésre ld. Karády 2001 b, 263–295, különösen 271–272.

⁴⁷ 1937/38-ban Budapesten 11 zsidó elemi működött (ld. *BSÉ* 1939, 446) 1.837 tanulóval (ld. *MSÉ* 1938, 276). Ezek az intézetek láthatólag mind megmaradtak 1946/7-ben (a népiskolákat és a közben megalakított általános iskolákat összeadva – ld. *MSÉ* 1943–1946, 256, 258), csak tanulószámauk csökkent le, érthetően mintegy felére, 986-ra (1945/46-os adat – ld. *BSÉ* 1943–1946, 184). Ugyanakkor az 1946/47-ben vidéken még működő 15 zsidó elemi és általános iskolának 1.502 tanulója volt 1945/46-ban (ld. *MSÉ* 1943–1946, 257, 259). Az egy zsidó iskolára eső átlagos tanulósám 1945 után (99) így is meghaladta az 1937/38 évit (77). Más szóval a népirtás után már csak a legnagyobb vonzáskörű hitközségi iskolákat tartották fenn, elsősorban a városokban, így Budapest mellett (11 nép- és általános iskola), Debrecenben (2), Szegeden, Pécsen, Miskolcon 1-1, a többi tíz szétszórtva kisebb helységeken. (*MSÉ* 1943–46, 256 és 258).

A FELEKEZETI ISKOLÁK ÖNSZEGREGÁCIÓJA ÉS A BUDAPESTI KIVÉTEL

Eddig főképp országos adatokat tárgyaltunk, holott az iskolai piac felügyeleti hatóságok szerinti felosztása, s az ennek megfelelő szekularizációs és szegregációs lehetőségek radikálisan eltértek Budapesten és vidéken. Röviden számba kell tehát vennünk a főváros kivételes helyzetét.

Mint már erre történt utalás, a korábban túlnyomóan katolikus pesti iskolahálózatot 1868-ban, a népiskolai törvény meghozatala után rögtön 'elközösítették', s ezzel a nemsokára (1873) egyesült Budapest iskoláinak nagy része községi igazgatás alá került. Már 1870-ben a 45 itteni népiskolából 30 városi kezelésű volt.⁴⁸ 1892-ben 8 állami és 111 városi népiskola állt szembe 44 egyéb, köztük 15 magán és egyesületi iskolával,⁴⁹ tehát az iskolahálózat szekularizációja négyötödrészt a dualista kor elején lényegében megvalósult. Ez a helyzet a későbbiekben már nem is igen módosult, amennyiben például 1929/30-ban pontosan olyan kisebbségi volt (alig 18%) a felekezeti iskolák aránya, mint negyven évvel azelőtt⁵⁰. Ez a világháborúk közötti évtizedekben lezajlott (s fentebb már szintén érintett) katolikus iskolai rekerikalizáció, illetve – zsidó oldalon – *iskolai disszimiláció* fejlődése ellenére⁵¹ a későbbiekben sem haladta meg az egyötöd részt⁵². A budapesti elemi iskolai piac tehát a modernizáció kezdetétől a régi rendszer végéig négyötöd részt *nem felekezeti*, s több mint kétharmad részt községi igazgatás alatt állt.

Ezek az adatok persze egyben arra is utalnak, hogy vidéken a felekezeti szektornak viszonylag sokkal erősebbnek, a közületi (nevezetesen a községi) iskolahálózatnak pedig gyengébbnek kellett lennie az eddig elemzett országos átlagnál. A 3. táblázat azt mutatja be, hogy a különböző vallású elemisták mennyire eltérő mértékben használták a községi iskolákat Budapesten.

Elő pillantásra is könnyű meggyőződni arról, hogy a meglévő különbségek csekélyek, egy igen-csak szűk zónára korlátozódnak, hiszen – érthetően, a községi hálózat túlsúlyából kifolyólag – minden felekezeti csoport gyerekeinek túlnyomó többsége (legalább háromötöde) láthatóan mindig is községi iskolába járt. Az iskolai szekularizáció és felekezeti elvegyülés tehát a fővárosi iskolai piac domináns modellje maradt a régi rendszer végéig, különösen, ha a vallási szelekciót szintén nem gyakorló egyesületi, társulati és magániskolákat is gondolatban számba vesszük.

Háromféle minősítést megkíván azonban ez az általánosan érvényes megállapítás.

Szignifikáns az eltérés – mint erről már volt szó –, a fiúk és a lányok iskolahasználata között, de *csak* a katolikusoknál, amennyiben a római egyházhoz tartozó fiúk az összesnél átlagosan a *leggyakrabban* használták a községi iskolákat, míg a lányok inkább a községi iskolákba viszonylag *legritkábban* beiratkozó csoportok közé sorolhatók. Más felekezetenél nincsen rendszeres különbség e szempontból fiúk és lányok között. Tekintettel azonban az egész fővárosi elemista népességben végig érvényesülő (1911/12-ben 60, 1929/30-ban már 65%) római katolikus többségre⁵³, ez a diszrepancia az összdiákságban is erősen megfigyelhető.

Ha protestánsok és katolikusok között nincs általános és főképp jelentős eltérés, a protestáns *fiúk* majdnem minden mérés szerint – az evangélikusok mindig – szignifikánsan ritkábban jártak a községi iskolákba, mint katolikus társaik. A különbség okát részletesebb vizsgálattal minden bizon-

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

⁴⁸ A kir. vallás és közoktatási miniszter jelentése a kormánynak az 1870-ik évre, 374.

⁴⁹ MSÉ 1893, 306.

⁵⁰ MSÉ 1930, 236.

⁵¹ A felekezeti szektort Budapesten túlnyomóan a katolikusok és a zsidók képviselték, a korszak végén például, 1940/41-ben, 20 illetve 9 iskolával, szemben a reformátusok és az evangélikusok mindössze 2-2 és a pravoszlávok 1 elemijével. MSÉ, 1942, 210.

⁵² 1940/41-ben 20 %-kal (ld. MSÉ 1942, 210), 1945/46-ban már csak 17 százalékal (ld. MSÉ 1943–1946, 256 és 258).

⁵³ MSÉ 1909–1912, 385 és uo. 1930, 478.

nyal a kétfajta iskolai közönség társadalmi rétegszerkezetében kell keresni. Köztudott ugyanis, hogy a (nemegyszer tandíjköteles) felekezeti és (a gyakran költséges) magániskolákat preferenciálisan a középosztály és a polgárság gyermekei látogatták, míg a községek merítőhálója a néptömegek gyermekeit is válogatás nélkül felfogta. 1945/46-ban a községi iskolák tanulóinak többsége (62%) munkás vagy altiszt kategóriáktól származott, szemben a felekezeti iskolák közönségének mindössze 16 százalékaival⁵⁴. Márpedig a csekély fővárosi református és evangélikus, még inkább a szórvány unitárius népesség osztályprofilja a helyi katolikusokénál valamivel mindig 'polgárabb' volt (főképp a közhivatalnoki elemek viszonylag gyakoribb jelenléte folytán⁵⁵), s ez a fenti nem túl markáns eltérésnek is közvetlen forrása lehetett.

A harmadik sajátosság ismét a zsidókat különíti el a fővárosi iskolai piacon. Itt ugyanis, a várakozással (és a tanulóközönség többi részével) ellentétben, a zsidó tanulók már a dualista korban is viszonylag *egyre gyakrabban* jártak saját és más, *nem községi* iskolába. Ez az 'iskolai disszimiláció' a világháborúk között állandósuló antiszemita közhangulatban, majd a faszálódással kialakuló krízishelyzetben érthetően itt is (akárcsak országosan) felerősödött. Ezt a fejlődést azonban minősíteni kell. Ha ugyan 1919 után fokozatosan egyre kevesebb zsidó tanuló látogatott Budapesten közületi iskolát, azért még a *soá* után is, 1945/46-ban, a túlélők háromötödnyi többsége ilyenben volt található...

Ezek után, mintegy vizsgálatunk lezárása gyanánt, amely az iskolán keresztül megvalósuló szegregációs, önszegregációs és szekularizációs jelenségek összefüggéseivel foglalkozik, érdemes jelezni a felekezeti elemeknek tulajdonítható beiskolázási politika és a feléjük irányuló felekezeti kereslet közös eredményeit. Ezek az *önrekrutáció mértékében* fejeződnek ki legegyszerűbben, ahogy a 4. táblázat mutatja. Az önrekrutáció szintje egyben az illető iskolahálózat más felekezeti előtti zártságát vagy – negatív homológiában – nyitottságát is jelzi. Mivel egyes felekezetek között az iskolai 'átjárás' rituális közelségük folytán problémamentes volt, a táblázat zárójelben megadja az 'önrekrutáció' számarányai között a 'rokon' felekezetek tanulóival együttesen számított arányszámot is. (Sajnos ez a jelzésrendszer csak a század elejétől fogva áll rendelkezésre, mivel korábban ilyen adatokat publikus országos forrásokban nem találtam).

A 4. táblázat számai is majdnem egységes beiskolázási modellt mutatnak, melynek domináns eleme a kizárólagos – legtöbbször a tanulóközönség kilenczetedét meghaladó – önrekrutáció. Bizonyos tipikus fejlődési irányokat, illetve felekezetsajátos eltéréseket azonban ezek az igencsak szoros és párhuzamos eredmények is magukba rejtenek.

Mindenekelőtt rendszeres – bár nem nagyságrendi, csak néhány százalékos – különbség van egyrészt a katolikus és a pravoszláv, másrészt az összes többi felekezeti iskola 'zártsága' között. A görög rítusú felekezeti iskolák, amelyek a dualista korban túlnyomóan allogén nyelvűek voltak (s ez különösen vonatkozik a pravoszlávokra), gyakorlatilag csak saját vagy rokon felekezet tanulóit oktatták. Minden bizonnyal allogén jellegük folytán nem is igen irányult feléjük másfajta kereslet.⁵⁶

⁵⁴ BSÉ 1944–46, 186.

⁵⁵ 1910-ben például Budapesten az aktív férfiak között a római katolikusoknak mindössze 9,5 százaléka tartozott a közszolgálatok és szabad foglalkozások tág kategóriájába, míg a reformátusok 13,6 százaléka, az evangélikusok 13 és az unitáriusok 22,6 százaléka. A számítások adatbázisát ld. BSÉ 1913–1920, 45. 1935-re pontosabb adatbázis segítségével lehet felmérni a magán- és köztisztviselői valamint a szabadfoglalkozású értelmiségi kategóriák egészét. Ezek aránya a római katolikusoknál a legalacsonyabb 16,3 százalékkal, de a reformátusoknál 23,1, az evangélikusoknál 27,2 és az unitáriusoknál már 34,5 százalék volt. (A számítások forrására ld. BSÉ 1941, 52.)

⁵⁶ 1910/11-ben az 1436 görög keleti iskolából 1.217 románul és 211 szerbül oktatott s csak 8 magyarul. A 1.754 görög katolikus iskolából viszont már egy jelentős kisebbség (702) magyar volt. A görög egyházak nem magyar iskoláinak viszont alig volt olyan tanulója, akinek az oktatás nyelve ne anyanyelve lett volna. Így például a román pravoszláv iskolák tanulóinak csak 1,2 százaléka volt nem román, míg a szerb pravoszláv iskolákban mindössze 0,7 százalék nem szerb anyanyelvű. A számítás adatbázisára ld. MSÉ 1911, 348.

A római katolikus iskoláknál ilyenfajta kulturális ‘kizárás’ nemigen állhatott fenn, hiszen ezek túlnyomóan magyar és csak egészen kis részt más, főképp szlovák és német nyelvűek voltak, de ez utóbbiakat is – a század elejétől fogva – fokozatosan elmagyarosították.⁵⁷ A katolikus ‘önrekrutáció’ tehát egyértelműbben felekezeti bezárkózásra utal, mint a görög rítusú iskoláknál.

A más vallásúak iránt legnyitottabbaknak egyértelműen a protestáns felekezetek és – a dualista korban – a zsidó hitközségek iskolái bizonyultak.

A protestánsok között is kitűnik e tekintetben a kicsiny unitárius hálózat, amely padjainak legalább negyed részében mindig más vallású, sőt tíz-egynéhány százalékában még csak nem is ‘rokon’ felekezetű tanulóknak biztosított helyet. Az unitáriusok ‘nyitottsága’ minden bizonnyal egyszerre magyarázható a ‘liberális egyház’ ténylegesen magasrendű befogadókészségével és egyes, az Erdélyben összpontosuló iskolák vonzáskörében élő allogén csoportok asszimilációs igényeivel, melyek (nem ok nélkül) az unitárius kapcsolattal vélték a legkisebb költséggel – és a leggyengébb ellenállást kiváltva – megvalósítani gyermekeik magyar akkulturációját. Hasonló stratégia a zsidók és más allogének részéről a református iskolák más vallásúak általi keresettségét is megnövelhette. Az evangélikus iskolák viszont éppen gyakori német (szász) jellegükből következően, (melynek arányai azonban szintén gyorsan csökkentek a századforduló után)⁵⁸ vonzhattak ‘német szóra’ éhes eltérő nyelvű és más vallású tanulókat (szász környezetben például zsidókat és románokat), bár persze ezeket sem tömegesen.⁵⁹

Ismét másképp kell értékelni a zsidó iskolák viszonylagos nyitottságát a dualista korban, melyel a továbbra is számottevő antiszemita diszkriminációnak kitett zsidóság intézményei – ha csak marginálisan is – sok helyütt preferenciális választások tárgyai lettek. A 4. táblázatból jól kiolvasható, hogy a század elejétől a dualista rendszer végéig a zsidó iskolák fokozatosan *egyre több nem zsidót* fogadtak be. Ha a ‘zártságot’ a rokon felekezetek tanulóit is beleértve számoljuk, 1913/14-től 1917/18-ig formálisan a más vallásúak felé (az unitáriusok mögött, de a reformátusokat megelőzve) 8–9 százaléknyi keresztény közönséggel a két *legnyitottabb iskolahálózat* egyikét képezték. A jelenség gyökereit valószínűsíthetően egyszerre kell keresni a zsidó iskolák jó minőségi kínálatában és abban, hogy a keresztény közönség *egyres rétegeiben* a tisztaeszlári rágalomper utáni krízis elültével lassan csökkentek a zsidóellenes fenntartások.

Egyes városokban ez a zsidó vonzóerő még a közületi vagy más felekezeti iskolák közönségére is hatott. Nagykanizsán például, ahol a 10 diplomás tanítóval működő zsidó iskolában egy oktatóra mindössze 20 tanuló esett, ami a korabeli viszonyok között rendkívül jó (az átlagnál mintegy *háromszor* kedvezőbb) tanítói ellátottságnak minősült, 1911/12-ben 10 százalék, 1912/13-ban 14 százalék, 1913/14-ben már 16 százalék volt a keresztény (majdnem kizárólag katolikus) diákok aránya.⁶⁰ Korábbi évekre is vannak adatok arra nézve, hogy egyes magas szinten oktató zsidó iskolák milyen vonzóerőt gyakoroltak a helyi keresztény közönségre.⁶¹ A nagyrészt neológ hitközségek által fenntartott

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

⁵⁷ 1910/11-ben az 5.225 római katolikus iskolából már mindössze 6,5 százalék volt nem magyar, közöttük 4,7 százalék szlovák és 1,7 százalék német. A számítás adatbázisát ld. *MSÉ* 1911, 348.

⁵⁸ 1910/11-ben az 1293 evangélikus iskolának már csak 25 százaléka volt német és 12 százaléka szlovák. Mégis, az evangélikus hálózatban maradt fenn eddigre a legtöbb németül oktató intézmény, hiszen ekkoriban a 321 német evangélikus iskola mellett már csak 89 német katolikus és 26 más (főleg községi) német iskola működött. *MSÉ* 1911, 348.

⁵⁹ 1910/11-ben a németnyelvű evangélikus iskolák tanulóinak 4,5 %-a nem német anyanyelvű volt, míg például a szlovák evangélikus iskolák tanulóit között csak 0,7 % volt más mint szlovák nyelvű. *MSÉ* 1911, 348.

⁶⁰ Ld. Karády 2000, 93–117, különösen 96.

⁶¹ Marczali Henrik írja apjáról, az 1852-ben megválasztott marcali zsidó rabbiról, hogy ő a helyi zsidó iskolának «néhány év alatt olyan hírt szerzett, hogy csaknem az egész megyéből azok a keresztények, akik gyermekeiket jó tanításban és nevelésben akarták részesíteni, oda küldték őket. Minthogy héber olvasást és írást is tanítottak, iskolaidó alatt pedig bajos volt a gyerekeket elküldeni, a keresztények vígan együtt tanultak a zsidókkal, és többször előfordult, hogy nem zsidó nyerte a díjat héber írásért.» (Marczali 2000, 25.)

s a századelőn már kizárólag magyarul oktató nyilvános jogú zsidó elemik – éppúgy, mint a többi zsidó iskola⁶² – vezetői nyilván örömmel vették a keresztény közönség megjelenését intézeteikben, hiszen ez látványosan igazolta vissza asszimilációs erőfeszítéseik sikerét, az immár nem csak egyoldalú közeledést, illetve ‘elvegyülést’.

A trianoni országban, az iskolai piac teljes átrendeződése ellenére, a felekezeti iskolák önrekrutációjának mértéke alig változott (4/B táblázat). A folytonosság a dualizmus korával teljes mind a római katolikus egyház, mind a protestánsok gyakorlatában, habár a református iskolák 1-2 százalékkal ‘zártabbak’ 1919 után, mint annak előtte. A világháborúk közötti fejlődés során mindenestre mindhárom nagy keresztény iskolahálózat (a katolikus, a református és az evangélikus) lassan és igen mérsékelten ugyan, de valamivel több más vallásút kezd befogadni, mint azelőtt. Ez, paradox módon, ellentmond az ‘újraklerikalizálódás’ tézisének. A ‘nyitás’ az evangélikusoknál 1945/46-ra látványossá válik. A szóróvanná zsugorodott uniátus (görög katolikus) hálózatra is vonatkozik ez a tendencia, de csak akkor, ha a ‘rokon’ római katolikusok jelenlétét iskoláikban nem vesszük számba. Érdekes módon a zsidó iskolák nyitottsága láthatóan túléli az ellenforradalom hónapjaiban kulminálódó antiszemita krízist, de az 1920-as évek közepétől kezdve keresztény közönségük mégis gyorsan kivonul, annyira, hogy a zsidótörvények és az intenzív fasizálódás éveiben – érthetően – gyakorlatilag már nem járnak keresztények zsidó elemibe.

Tanulmányunk háromfajta nagyobb összefüggést mutatott ki az elemi iskolai piacon.

Elsősorban egyértelműen tisztázódott az, hogy az iskolai szekularizáció már a nemzetállami modernizáció elején, mintegy a kiegyezés pillanatában elkezdődött és a régi rendszeren keresztül nagyobb megszakítások nélkül folytatódott. Másodsorban ez a fejlődés ugyan megosztotta és egyre nagyobb mértékben a közületi szektor felé terelte a különböző vallású tanulókat (Budapest már a dualista korban is többségüket), ezzel azonban nem változott lényegesen a fennmaradó felekezeti iskolahálózat meszszemenően önszegregációs jellege. Végül érdemes nem elfelejteni, hogy a felekezeti iskolák sem voltak hermetikusan zártak a más vallásúak előtt. A szegregáció és önszegregáció páncéljait, ha ezek fenn is maradtak a felekezeti elemikben, egyes történelmi konjunktúrákban minden irányban (még a zsidó iskolák vonatkozásában is) át lehetett törni, de csak keveseknek, tehát anélkül, hogy kérdésessé vált volna az egyházi iskolák ‘maguknakvalóságának’, kifelé való zártságának iratlan, de a régi rendszer legvégéig (az 1948-as teljes államosításig) szigorúan betartott szabálya.

Az iskolai piac szocializmus előtti fejlődését tehát egyszerre jellemezte a fokozatos (és Budapest korán dominánssá váló) szekularizáció, emellett a felekezeti hálózat zártságának s az ehhez kapcsolódó nagyfokú szegregációnak a fennmaradása.

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

⁶² Éppen Nagykanizsán működött a század végétől egy érettségit nyújtó zsidó felső kereskedelmi iskola. Ebben a diákság 58 százaléknyi többsége még az 1920-as években is keresztény volt. Karády 2001 b, 97–98. 1910-ben a zsidó polgárikus tanulóinak szintén 9 százaléka keresztény volt. *MSÉ* 1911, 364.

1. Táblázat: Az elemi iskolák száma fenntartók szerint a mindenkori magyar országterületen (1865–1946, válogatott években)

	1865/6 ⁶³	1869/70 ⁶⁴	1891/92 ⁶⁵	1910/11 ⁶⁶	1925/26 ⁶⁷	1937/8 ⁶⁸	1942/43 ⁶⁹	1946/7 ⁷⁰
Állami	–	–	824	2.906	974	1.287	4.855	1.781
Közszégi	–	479 (428)	1.932	1.339 ⁷¹	632 ⁷²	827 ⁷³	857	809
Római katolikus	5.184	5.217 (4.971)	5.508	5.225	2.486	2.856	3.451	2.752
Görög katolikus	1.295	2.058 (1.238)	2.169	1.757 ⁷⁴	131 ⁷⁵	139 ⁷⁶	186 ⁷⁷	128
Görög keleti	824	1.604 (971)	1.815	1.436	45	28	19	15
Református	1.987	2.450 (1.952)	2.381	1.834 ⁷⁸	1.044	1.084 ⁷⁹	1.617	1.007
Evangélikus	1.148	1.397 (1.117)	1.441	1.293	404	395	466	333
Unitárius	?	(103)	50	34	3 ⁸⁰	1	24	1
Magán, egyesületi	–	–	19	290	82	142	156 ⁸¹	148 ⁸²
Zsidó	410	490 (467)	574	416	151	145	175	26
Összesen	10.848	11.144 (2.654)	16.901	16.530	6.438	6.899	11.806	7.016

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

⁶³ A kir. vallás és közoktatási miniszter jelentése a kormánynak az 1870-ik évre, XXI. Erdély nélküli adat, bár a forrás ezt – félreérthetően – nem jelzi.

⁶⁴ Uo. 374–375. Zárójelben az Erdélyen kívüli Magyarország számai, az 1865/66-tal való összehasonlíthatóság végett.

⁶⁵ MSÉ 1893, 808–809.

⁶⁶ MSÉ 1911, 348.

⁶⁷ MSÉ 1926, 221.

⁶⁸ MSÉ 1938, 276.

⁶⁹ MSÉ 1943–46, 256.

⁷⁰ MSÉ 1943–1946, 256 és 258. Népiskolák és általános iskolák együtt.

⁷¹ 6 vármegyei iskolával együtt.

⁷² 3 vármegyei iskolával együtt.

⁷³ 1 vármegyei iskolával együtt.

⁷⁴ 3 örmény katolikus iskolával együtt.

⁷⁵ 9 egyesült római és görög katolikus iskolával együtt

⁷⁶ 8 egyesült római és görög katolikus iskolával együtt.

⁷⁷ 10 egyesült római és görög katolikus iskolával együtt.

⁷⁸ 7 egyesült protestáns iskolával együtt.

⁷⁹ 5 egyesült protestáns iskolával együtt.

⁸⁰ 1 baptista iskolával együtt.

⁸¹ 5 ún. 'hitvallásos' iskolával együtt.

⁸² 50 ún. 'hitvallásos' iskolával együtt.

2. táblázat: Az elemi iskolások Magyarországon az iskolák fenntartói és vallás szerint (1867/68 és 1946/47 között, válogatott évekből)⁸³

2/A – Katolikusok

	Közületi ⁸⁴	Saját felekezeti	Rokon felekezeti ⁸⁵	Más felekezeti	egyéb ⁸⁶	összesen	Nyers szám
1867/68	–	99,2	0,4	0,4	–	100,0	549.150
1903/4	30,1	66,8	0,4	1,5	1,2	100,0	949.134
1910/11	34,3	62,6	0,4	1,5	1,2	100,0	1.051.098
1913/14	37,2	60,0	0,3	1,3	1,2	100,0	1.067.718
1917/18	37,8	59,2	0,3	1,5	1,2	100,0	978.236
1920/21	36,6	59,7	0,2	1,6	1,9	100,0	573.140
1929/30	37,0	57,0	0,5	3,4	2,1	100,0	613.386
1937/38	39,5	56,7	0,4	1,5	1,8	100,0	652.397
1941/42	48,2	48,7	0,3	1,3	1,5	100,0	929.052
1946/47	40,5	55,0	0,5	2,2	1,7	100,0	707.991

2/B – Görög katolikusok

1867/68	–	93,0	6,5	0,5	–	100,0	70.285
1903/4	16,6	75,4	5,9	1,5	0,6	100,0	160.462
1910/11	25,7	66,1	5,9	1,9	0,4	100,0	168.462
1913/14	30,0	62,3	5,6	1,7	0,4	100,0	174.218
1917/18	34,7	56,0	6,7	2,3	0,3	100,0	129.166
1920/21	21,7	56,8	13,9	6,4	1,3	100,0	16.869
1929/30	27,6	45,6	18,7	5,6	2,4	100,0	23.993
1937/38	30,6	45,3	16,8	4,9	2,3	100,0	28.097
1941/42	90,4	5,4	2,7	1,2	0,2	100,0	256.461
1946/47	37,5	35,9	18,0	7,0	1,6	100,0	33.191

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

⁸³ Forrás: MSÉ, kivéve az 1867/68 évre. Ez utóbbira lásd Barsi 1868, 296-297. Az 1918 utáni adatok a trianoni területre, az 1941/42-es adatok az átmenetileg megnövekedett országra vonatkoznak.

⁸⁴ Állami, vármegyei és községi iskolák.

⁸⁵ Római katolikusoknál a görög katolikusokat, a görög katolikusoknál a római katolikusokat és a görögkeletieket (pravoszlávokat), a görögkeletieknél a görög katolikusokat, a protestánsoknál a többi protestánsokat vettem 'rokon' felekezet tagjainak.

⁸⁶ Magán, társulati, egyleti, érdekeltségi iskolák.

2/C – Reformátusok

	Közületi ⁸⁴	Saját felekezeti	Rokon felekezeti ⁸⁵	Más felekezeti	egyéb ⁸⁶	összesen	Nyers szám
1867/68	–	99,0	0,3	0,7	–	100,0	139.069
1903/4	25,6	70,6	0,7	2,4	0,7	100,0	255.272
1910/11	31,2	65,0	0,7	2,3	0,8	100,0	273.461
1913/14	33,7	62,4	0,8	2,3	0,8	100,0	2.75.183
1917/18	33,7	62,3	0,8	2,6	0,6	100,0	258.246
1920/21	23,1	72,8	0,8	2,5	0,9	100,0	168.126
1929/30	27,6	68,0	0,7	2,6	1,1	100,0	185.113
1937/38	31,1	64,7	0,7	2,5	1,0	100,0	201.067
1941/42	41,0	55,5	0,7	2,0	0,7	100,0	314.044
1946/47	35,2	57,8	2,0	4,2	0,9	100,0	227.218

2/D – Evangélikusok

1867/68	–	97,7	0,8	1,5	–	100,0	89.945
1903/4	16,5	79,3	1,0	2,2	1,0	100,0	151.689
1910/11	21,6	74,2	1,1	2,1	1,0	100,0	157.907
1913/14	23,8	72,4	1,1	1,9	0,8	100,0	157.155
1917/18	23,5	72,8	1,0	2,1	0,6	100,0	146.660
1920/21	25,6	68,9	1,8	2,4	1,2	100,0	56.981
1929/30	29,9	63,1	2,7	2,8	1,5	100,0	53.567
1937/38	31,7	60,7	3,2	3,1	1,3	100,0	54.137
1941/42	42,2	51,0	2,7	2,7	1,3	100,0	72.810
1946/47	37,6	48,1	8,2	4,9	1,2	100,0	52.679

2/F – Görögkeletiek

1867/68	–	98,2	0,5	1,3	–	100,0	40.322
1903/4	25,1	72,7	0,5	1,5	0,2	100,0	189.669
1910/11	32,6	65,1	0,4	1,6	0,3	100,0	188.897
1913/14	35,6	62,2	0,3	1,6	0,3	100,0	192.105
1917/18	36,9	60,0	0,4	2,3	0,3	100,0	128.895
1920/21	34,2	49,8	0,02	15,4	0,4	100,0	2.924
1929/30	44,3	41,2	0,01	13,9	0,5	100,0	3.136
1937/38	60,9	26,3	0,04	12,0	0,7	100,0	2.667
1941/42	98,2	0,8	0,03	0,9	0,01	100,0	78.034
1946/47	69,8	12,9	3,7	13,0	0,6	100,0	2.664

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció

2/G – Unitáriusok

	Közületi ⁸⁴	Saját felekezeti	Rokon felekezeti ⁸⁵	Más felekezeti	egyéb ⁸⁶	összesen	Nyers szám
1867/68 ⁸⁷	–	–	–	–	–	–	–
1903/4	72,1	22,4	2,5	2,6	0,4	100,0	7.113
1910/11	77,8	17,8	1,8	1,9	0,7	100,0	7.552
1913/14	80,1	14,7	1,9	2,2	1,1	100,0	7.583
1917/18	80,0	15,9	1,9	1,9	0,3	100,0	6.819
1920/21	67,7	13,2	12,7	2,4	4,0	100,0	424
1929/30	73,1	7,3	10,7	5,7	3,1	100,0	420
1937/38	70,1	4,8	17,4	5,4	2,3	100,0	351
1941/42	69,2	24,6	4,7	1,4	0,2	100,0	6.394
1946/47	61,7	2,1	21,0	12,0	3,2	100,0	467

2/I – Zsidók

1867/68	–	91,8	8,2		–	100,0	28.166
1903/4	47,7	36,7	13,0		2,6	100,0	86.307
1910/11	52,3	33,3	12,2		2,2	100,0	94.131
1913/14	54,6	32,1	11,5		1,8	100,0	96.013
1917/18	53,0	32,7	12,5		1,8	100,0	89.426
1920/21	41,4	43,6	12,4		2,6	100,0	37.753
1929/30	37,2	47,7	12,5		2,6	100,0	27.700
1937/38	34,5	49,0	14,7		1,8	100,0	22.859
1941/42	60,0	31,6	7,5		0,8	100,0	58.625
1946/47	41,5	45,5	7,6		5,5	100,0	5.687

2/J – Baptisták⁸⁸

1913/14	66,2	–	21,8	11,7	0,3	100,0	1.076
1917/18	68,2	–	19,5	11,9	0,5	100,0	1.033
1920/21	50,9	–	37,3	11,2	0,4	100,0	676
1929/30	46,2	–	31,7	21,2	0,9	100,0	907
1937/38	51,7	–	32,3	15,3	0,7	100,0	1.436
1941/42	75,0	–	18,8	5,6	0,6	100,0	4.143
1946/47	53,1	–	29,7	15,5	1,6	100,0	2.108

⁸⁷ Nincs adat.

⁸⁸ A felekezet gyenge számereje folytán (mindössze 777 iskolással 1910/11-ben) a korábbi évek adatai nincsenek számbavéve.

3. Táblázat: A községi iskolákba járó elemisták százaléka Budapesten felekezetek szerint (1890/91–1945/46, válogatott évek)

3/A – Fiúk és lányok együtt⁸⁹

	1890/1	1894/5	1943/4
Római katolikus	88,2	90,4	89,5
Evangélikus	69,4	78,7	82,3
Református	89,8	92,3	93,0
Unitárius ⁹⁰	–	–	93,6
Izraelita	80,6	82,6	58,7
Összesen ⁹¹	85,4	87,8	86,6
Nyersszám ⁹²	32.212	38.890	49.840

3/B – Fiúk

	1902/3	1911/2	1925/6	1932/3	1936/7	1940/1	1945/6
Római katolikus	97,3	97,8	95,8	95,5	95,3	94,3	92,4
Evangélikus	82,8	86,9	84,3	86,2	87,1	84,9	80,7
Református	93,6	96,3	94,2	92,9	94,3	94,3	91,9
Unitárius	94,0	90,3	89,8	88,5	96,2	100,0	94,7
Zsidó	93,1	84,6	68,2	68,8	69,6	63,7	59,4
Más ⁹³	85,7	90,3	92,6	95,8	88,9	85,0	94,0
Együtt	93,6	93,7	90,4	90,6	88,9	90,6	89,5
Nyersszám	29.178	31.271	24.160	22.227	26.322	26.037	19.260

3/C – Lányok

	1902/3	1911/2	1925/6	1932/3	1936/7	1940/1	1945/6
Római katolikus	83,5	87,6	86,6	88,8	89,3	88,7	80,5
Evangélikus	79,6	86,8	83,8	86,3	88,0	85,3	82,1
Református	89,9	93,6	86,5	93,2	94,5	93,1	87,9
Unitárius	94,0	98,3	91,8	89,6	89,7	91,3	92,5
Zsidó	89,6	85,8	74,1	68,5	71,5	63,6	61,3
Más ⁹⁴	71,4	85,4	83,5	92,9	91,0	88,9	86,0
Együtt	85,3	87,6	85,2	85,0	87,6	86,6	89,5
Nyersszám	31.167	30.230	23.413	27.227	25.416	25.085	18.850

⁸⁹ Ezekre az évekre csak együttes adatok vannak a fiú- és lánytanulóokra nézve.

⁹⁰ Nincs adat 1890/91-re és 1894/95-re.

⁹¹ A forrásban nem részletezett görög katolikusok (uniátusok), pravoszlávok (görögkeletiek) és egyéb, Budapesten ritkán képviselt kisebb valláscsoportok beszámításával.

⁹² Az összes fővárosi elemista, a forrásban nem részletezett görög katolikusok (uniátusok), pravoszlávok (görögkeletiek) és egyéb, Budapesten ritkán képviselt kisebb valláscsoportok beszámításával.

⁹³ Görög katolikusok (uniátusok), pravoszlávok (görögkeletiek) és más Budapesten ritkán képviselt kisebb vallási csoportok.

⁹⁴ Görög katolikusok (uniátusok), pravoszlávok (görög keletiek) és más, Budapesten ritkán képviselt kisebb valláscsoportok. Összlétszámuk 1911/12-ben a korabeli 61.962 elemista között mindössze 461, alig 0,7 % volt. (Ld. BSÉ 1909–1912, 385.)

4. táblázat: A saját és a rokon felekezeti tanulók számaránya a felekezeti iskolákban (1903/04-1946/47, válogatott évek)⁹⁵

4/A – 1919 előtti terület

	1903/4	1907/8	1910/11	1913/14	1915/16	1917/18
Római katolikus	96,6 (97,8)	96,8 (97,9)	96,7 (97,9)	96,6 (97,8)	96,6 (97,7)	96,4 (97,6)
Görög katolikus	94,7 (98,6)	94,8 (98,4)	94,3 (98,0)	94,6 (97,9)	94,0 (97,8)	93,2 (96,5)
Görögkeleti	98,2 (99,5)	98,1 (99,3)	98,1 (99,4)	97,9 (99,4)	98,1 (99,4)	97,9 (99,2)
Evangelikus	93,4 (94,6)	93,2 (94,4)	93,0 (94,2)	93,0 (94,3)	93,0 (94,5)	92,3 (93,8)
Református	92,9 (93,6)	92,2 (93,0)	91,6 (92,5)	91,6 (92,6)	91,3 (92,1)	90,1 (91,8)
Unitárius	75,5 (90,1)	77,5 (87,3)	73,9 (86,6)	70,8 (83,9)	72,3 (86,8)	75,3 (89,0)
Zsidó	94,5	93,7	93,1	92,6	91,7	91,0

4/B – Trianoni terület⁹⁶

	1918/1919	1919/1920	1920/1921	1921/1922	1922/1923	1923/1924
Római katolikus	97,6 (98,3)	97,6 (98,2)	97,4 (98,0)	97,4 (98,0)	97,4 (98,1)	97,1 (98,0)
Görög katolikus	86,1 (95,6)	86,3 (98,2)	85,9 (95,6)	84,9 (95,6)	85,1 (96,1)	81,1 (96,5)
Evangelikus	92,4 (94,4)	91,9 (94,0)	90,7 (93,3)	90,0 (93,3)	90,2 (92,9)	89,7 (92,7)
Református	92,8 (93,6)	92,9 (93,6)	92,1 (92,9)	91,8 (92,7)	91,5 (92,4)	91,0 (92,0)
Zsidó	92,7	93,5	93,3	92,8	92,6	93,4
Unitárius	–	–	–	–	–	–
	1929/1930	1934/1935	1937/1938	1940/1941 ⁹⁷	1941/1942 ⁹⁸	1946/1947 ⁹⁹
Római katolikus	96,9 (98,0)	96,9 (98,0)	96,8 (98,0)	96,3 (97,8)	96,4 (97,8)	94,8 (96,3)
Görög katolikus	79,2 (96,3)	79,5 (96,0)	80,3 (95,9)	80,0 (96,4)	79,8 (96,4)	74,1 (96,3)
Evangelikus	90,4 (93,5)	90,6 (93,9)	90,3 (93,9)	90,0 (94,0)	89,5 (93,9)	79,9 (87,1)
Református	91,0 (92,2)	91,5 (92,7)	91,2 (92,6)	91,1 (92,5)	91,0 (92,5)	91,5 (93,1)
Zsidó	96,3	98,0	97,8	99,6	99,7	99,8
Unitárius	–	–	–	76,8 (92,1)	77,8 (92,0)	–

⁹⁵ Az első szám a saját felekezet tanulóira, a második – zárójelbe tett – szám a saját és rokon felekezetek tanulóira együtt vonatkozik. A 'rokon' felekezetek meghatározását ld. fentebb a 85. jegyzetben.

⁹⁶ Az unitáriusok és a görögkeletiek (pravoszlávok) nélkül, tekintve, hogy ezek csak elenyésző számú iskolát tartottak fenn a trianoni területen. 1929/30-ban csak egy unitárius és 40 (főképp szerb) pravoszláv iskola működött (de az előbbieket tanulóinak összlétszáma mindössze 70, az utóbbiaké is csak 1389 volt). Ugyanakkor (fordított gyakorisági sorrendben) az iskolaszám a görög katolikusnál már 129, a zsidóknál 157, az evangélikusoknál 400, a reformátusoknál 1.094 és a katolikusoknál 2.812 volt. Ld. *MSÉ* 1930, 241–242. Paradox módon a görögkeleti iskolák tanulószáma az idővel egyre csökkent – 1937/38-ban 745-re (ld. *MSÉ* 1938, 280), különösen az 1939 után megnagyobbodott területen: 1941/42-re a pravoszláv iskolák már csak 674 tanulót oktattak. Észak-Erdély visszacsatolásával érthetően az unitárius iskolák tanulószáma is megemelkedett, 1941/42-re 2.018-ra. (Ld. *MSÉ* 1942, 213.)

⁹⁷ A bécsi döntésekkel megnagyobbodott terület.

⁹⁸ U. a.

⁹⁹ Az általános iskolások és a mindennapi népiskolák tanulói együtt.

IRODALOM

- A kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter jelentése a kormánynak az 1870-es évről. Budapest, 1871.
- A magyar Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése. Magyar statisztikai közlemények, új sor., 31. Budapest, 1913.
- Asztalos József 1927. Polgári iskoláink az 1925/26-os tanévben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 10.
- Barsi József 1868. *Magyarország közepoktatási statisztikája 1864/65–1867/68. évben*. Pest.
- Bányai Viktória, 2001. *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850, különös tekintettel a későbbi főváros területének zsidó népességére és intézményeire*. ELTE, BTK, Történettudományi doktori iskola, művelődéstörténeti alprogram. Fejtő –Zeke, 2000. Fejtő Ferenc, *Magyarság, zsidóság*, Zeke Gyula közreműködésével. Budapest : História, MTA Történettudományi Intézete.
- Gonda László 1992. *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest: Századvég.
- Karády Viktor 1997a. A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről, 1910. In *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest: Cserépfalvi. 250–274.
- Karády Viktor 1997b. Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945*. Budapest: Replika. 15–55.
- Karády Viktor 2000. Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban, 1867–1944. In *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Replika. 169–192.
- Karády Viktor 2001a. Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon. In Nagy Péter Tibor (szerk.): *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam – egyház – iskola – társadalom a 20. században*. Budapest: Új Mandátum. 209–232.
- Karády Viktor 2001b. *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest : Új Mandátum.
- Karády Viktor, 2002. 'The People of the Book' and Denominational Access Differentials to Hungarian Primary School Libraries in the early 20. Century, *Jewish Studies Yearbook, 2000/2001*, Budapest, Central European University, 193–201.
- Karády Viktor 2001b. Mikrohistoria és társadalomtörténet. Fejtő Ferenc pályakezdése. In *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Replika. 93–117.
- Marczali Henrik 2000. *Emlékeim*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Schack Béla–Vincze Frigyes 1930. A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Budapest.

Világosság
2002/8–9

Karády Viktor:
Szekularizáció,
szegregáció,
asszimiláció